

Igor Smirnov, kniha a její kontext: přesahy k neoidealismu a filozofii člověka a dějin

Ivo Pospíšil

Смирнов, Игорь Павлович. 2021. *Ум хорошо, а два лучше. Философия интеллекта*. Москва: Новое литературное обозрение.

Přiznám se, že jsem se na zatím poslední knihu Igora Pavloviče Smirnova (nar. v Leningradě 1941) docela těšil. Jak praví encyklopedie, narodil se v úřednické rodině a vystudoval Leningradskou univerzitu obhajobou diplomové práce o Nikolaji Asejevovi, básníkovi a biografovi Majakovského, jehož nejpłodnější období bylo spojeno s komunitou ruských futuristů. Když se podíváme na vlastní Smirnovovu odbornost, vidíme, že od té doby ušel dlouhý kus cesty, na níž se jeho zájmové oblasti doslova vrstvily a přesahovaly. Futurismus ostatně zůstal jeho velkým tématem, které uplatnil i v dílech obecných, teoretických a metodologických. Nová etapa jeho života začala v Puškinově domě v akademii věd SSSR, kde v rámci aspirantury vytvořil práci o umělecké kontinuitě/návaznosti (rus. преемственность) v dílech již zmíněného Nikolaje Asejeva, Nikolaje Zabolockého a Vladimira Lugovského. Dalším tvůrčím stadiem byla práce v Oddělení staroruské literatury v Puškinově domě, kde dospěl až k doktorské disertaci, když zase na bázi poetologické návaznosti pod vedením D. S. Lichačova zkoumal spojitost novověké ruské literatury se staroruskou a s folklorem. Od 80. let minulého století dostával nabídky na pozici hostujícího profesora v tehdejších západním Německu, kam nakonec v roce 1981 emigroval; a stal se členem a představitelem slavné Kostnické školy (Konstanzer Schule), tedy německé recepční estetiky. Setkal se zde i s naším Květoslavem Chvatíkem (1930–2012) a publikoval tam i v sousedním Rakousku ve slavistických periodikách. Podle potřeb německých univerzit se okrajově zabýval i současnou ruskou literaturou (např. V. Sorokinem), svými studiemi pronikl do USA a později, kdy se situace

v SSSR a Rusku uvolnila, působil v ruských literárních časopisech, a hlavně v Rusku publikoval jako o závod, takřka každý druhý rok jednu knihu. Psal rusky i německy, jeho práce se překládají do řady jazyků (včetně francouzštiny a jazyků slovanských). Od ruské medievistiky, nové ruské literatury – včetně moderny a avantgardy i nejnovější literární produkce – přesáhl k teorii kultury, psychologii literární tvorby a filozofické antropologii a axiologii, jichž se týká více či méně právě přítomná publikace.

První Smirnovovu knihu, již byl *Художественный стиль и эволюция поэтических систем* (Moskva 1977), jsem četl v roce jejího ruského vydání. V ní rozvinul své kvalifikační práce o poetologické návaznosti, prokázal například spodní proudy baroka a futurismu aj. Ocítl se tu v širších souvislostech bádání, které směřovalo k analýze literárních směrů a jejich skrytých kontextech.

Jednou z promyšlených koncepcí staršího data, které usilují o model vývoje literárních směrů, je pojetí Dmytra/Dmitrije Čyževského/Čiževského/Tschiżewského (1894–1977),¹ patrně ukrajinsko-polsko-rusko-

¹ O jeho původu a životě kolují informace mnohdy protichůdné, ale často bývá spíše opomíjen, i když zásluhou některých německých, ukrajinských a jiných slavistů, autora skvělé monografie Romana Mnicha a dalších se to daří měnit; viz také sborník Mnich, Roman a Justyna Urban, eds. 2009. *Наследие Дмитрия Чижевского и проблемы его изучения. Problematika badań nad spóścizną Dmytra Czyżewskiego*. Siedlce: Litteraria Sedlcensia, volumen I. Colloquia, Studia Minora Akademia Podlaska a srovnávací studii o Romanu Jakobsonovi a Dmytrovi Čyževském, viz také naši recenzi Pospíšil, Ivo. 2017. „Důkladná revize, srovnání a rehabilitace jako záloha pro budoucnost (Roman Jakobson a Dmytro Čyževskyj).“ *Новая русистика* 10, č. 1: 98–103. Když na Slovensku vzpomínali Štúraovi výročí (1815–1915), vznikla řada publikací, ale žádná nezmiňovala Čyževského knihu o Štúrově filozofii (Čiževskij, Dmytro. 1941. *Štúrova filozofia života. Kapitola z dejín slovenskej filozofie*. Bratislava: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok; jedna slovenská recenze vyšla v roce vydání). Čyževskému se speciálně věnovala siedlcká ukrajinistka Oksana Blaškiv/Blashkiv v řadě studií, mj. i jeho vztahu k Pražskému lingvistickému kroužku, jeho pracím v angličtině nebo Čyževského působení na Slovensku; viz také naši recenzi společné publikace s R. Mnichem: Pospíšil, Ivo. 2017. „Důkladná revize, srovnání a rehabilitace jako záloha pro budoucnost (Roman Jakobson a Dmytro Čyževskyj).“ *Новая русистика* 10, č. 1: 98–103. Viz naši soubornou stať Pospíšil, Ivo. 2016. „Ve znamení Ludovíta Štúra: pohled zvnějšku. České komentáře k některým knihám štúrovského roku.“ In *Poetika*

-americko-německého literárního vědce, ale také filozofa a teologa a znalce kultury a náboženství,² jenž výrazně zasáhl také do českého a slovenského vědeckého prostředí. Pozoruhodná je Čyževského práce z dějin ruské literatury 19. století, rozdělené na můj vkus dost schematicky na dva díly – Romantismus (Die Romantik) a Realismus (Der Realismus), což souvisí s jeho teorií střídání literárních/uměleckých směrů.³ Roman Mnich ve své monografii chápe Čyževského pojetí literárních žánrů jako kvalitní, ale přirozeně nedokončené. Sám jeho „Wellentheorie“⁴ doplňuje postmoderní fází. Čyževskij vychází z představy tzv. platónského a aristotelského pólu: k prvnímu patří antický novoplatonismus, středověká gotika, baroko, romantismus, modernismus/novoromantismus/symbolismus, k druhému pak antika, středověký románský styl, renesance, klasicismus a osvícenství, realismus/pozitivismus; mezi vlnami se podle Mnicha pohybuje postmodernismus.

Znovu se vracíme ke knize I. Smirnova, autora desítek knižních publikací.⁵ Zmíněná kniha *Художественный смысл и эволюция поэтических*

прозы в чешко-словакских сувислостех, ed. Ivo Pospíšil, 233–42. Brno: Jan Sojnek – Galium.

² Viz Pospíšil, Ivo. 2022. „Fundamentální práce o klíčovém literárním vědci 20. století: badatelské rozpětí Dmytra Čyževského.“ *Новая русистика* 15, č. 1: 84–90.

³ Tschizewskij, Dmitrij. 1964. *Russische Literaturgeschichte des 19. Jahrhunderts. I. Die Romantik*. München: Eidos Verlag., Tschizewskij, Dmitrij. 1967. *Russische Literaturgeschichte des 19. Jahrhunderts II. Der Realismus*. München: Wilhelm Fink Verlag. Viz Pospíšil, Ivo. 2010. „Замечания по поводу историко-литературных концепций Дмитрия Чижевского.“ In *Дмитрий Чижевский и европейская культура*, eds. Roman Mnich a Justyna Urban, 131–40. Drohobyč–Siedlce: Colloquia Litteraria Sedlcensia, Akademia Litteraria Sedlcensia.

⁴ Чижевський, Дмитро. 1948. *Культурно-історичні епохи*. Augsburg.

⁵ Viz jeho knihy, a to již uvedenou Smirnov, Igor. 1977. *Художественный смысл и эволюция поэтических систем*. Москва; Smirnov, Igor. 1981. „Диахронические трансформации литературных жанров и мотивов.“ *Wiener Slawistischer Almanach Sonderband 4*; Smirnov, Igor. 2000. *Hypertext Отчаяние / Sverchtekst Despair: Studien zu Vladimir Nabokovs Roman-Rätsel*, München; Smirnov, Igor. 2008. *Олитературенное время: (тип)теория литературных жанров*. Санкт-Петербург; Smirnov, Igor. 2001. *Смысл как таковой*. Санкт-Петербург; Smirnov, Igor. 1995. *Психодиахнология. Психоистория русской литературы от романтизма до наших дней*. Москва: Новое литературное обозрение;

сущем (1977) se zabývá logikou uměleckých proměn, transformací tropů a sémantických figur a typologií textů, stejně jako tzv. postsymbolismem a základy diachronní poetiky a pojmem umělecké presupozice, tedy předpokladovosti. Přesně ve stejné době vznikají podobné na sémiotice založené úvahy v dnes záměrně zapomínaném tzv. Šaboukově pražském týmu, který často tvořili lidé odsunutí na vedlejší profesní kolej s omezenými nebo zcela vyloučenými možnostmi oficiálně publikovat.

Igor Smirnov ukazuje na to, že se umělecké/literární směry často vracejí v jiných podobách, např. baroko, romantismus, realismus, futurismus. Není to Čyževského „Wellentheorie“ založená na pólu platónském a aristotelském, ale spodní proudy, jimiž na znakové bázi putují směry proudem času. Tedy nezanikají zcela, ale žijí v jiných směrech. Je to idea podložená sémiotickou analýzou, jinde pak nacházíme podobné ideje z jiných pramenů a jinými způsoby. Takto vznikají představy romantismu nebo baroka, tedy směrů, které dávají vznik jiným směrům a často tvoří jejich podstatu, jak to uvádí např. Zdeněk Rotrekl v případě baroka.⁶ Dílčími příklady je to doložitelné na konkrétních jevech, např. která baroko proniká romantismem, realismem, modernou nebo undergroundem.

Raná Smirnovova kniha má ovšem i další spojitosti. Roku 1990 vyšla kniha slovenského teoretika a historika literatury P. Zajace *Tvorivost' literatury*. Recenzoval jsem ji vzápětí s tím, že by mohlo jít o zcela nový pohled na literární vývoj, tedy i na střídání literárních směrů, ale Z. Mathauser mi to poněkud rozmluvil, byl v tom skeptičtější a krotil moje nadšení – a měl pravdu: možná za tím byla i jeho znalost pojetí Čyževského; Smirnova jsem četl už v roce vydání jeho knihy (1977), ale spis Čyževského z roku 1948 nikoli. Bral jsem pulzační koncepci jako plodnou proto, že

Smirnov, Igor. 1985. „Die Generierung des Intertextes. Elemente der intertextuellen Analyse belegt an Beispielen aus dem Werk von B. L. Pasternak.“ *Wiener slawistischer Almanach* Sonderband 17 (rusky Санкт-Петербург 1995); Смирнов, Игорь. 1996. *Роман тайн «Доктор Живаго»*. Москва: Новое литературное обозрение; Смирнов, Игорь. 1999. *Homo homini – philosophus*. Санкт-Петербург: Алетейа; Смирнов, Игорь. 2000. *Мегаистория. К исторической типологии культуры*. Санкт-Петербург: Аграф.

⁶ Viz naši recenzi: Pospíšil, Ivo. 1995. „Čtete si v knihách brněnských autorů. Zdeněk Rotrekl: Barokní fenomén v současnosti.“ *KAM v Brně*, příloha, č. 8.

vycházela z jiných pramenů než Smirnovova, ale i z toho důvodu, že jsem tam našel ohlas své „kronikální prostorové pulzace“ z knihy *Ruská románová kronika* (rkp. 1979, knižně 1983). Terminologicky a metodologicky⁷ je pulzace – jako v literární vědě vše – metaforický pojem, který ovšem neznamená přirozený biologický pohyb, ale spíše kyvadlový vývoj literárních/uměleckých struktur. Jinak řečeno: tzv. synopticko-pulzační model pochází ze stejného kadlubu jako úvahy Čyževského nebo Smirnova, jen jde podle mého soudu o schematictější model. Prokázala to především jeho poněkud toporná aplikace na český literární vývoj, jež následovala v podstatě minimálně dvacet i více let po tomto Zajacově pokusu, a to i za jeho spolupráce.⁸

Jak patrně z letmého výčtu publikací Igora Smirnova, pohyboval se od literatury a kultury a zejména od transformací uměleckých systémů k teorii, metodologii, teorii literárních žánrů, a nakonec k filozofii a antropologii. Zatím jeho poslední kniha, která před několika lety vyšla v elitním moskevském nakladatelství Новое литературное обозрение, se pokouší vytvořit nový idealismus ve filozofii, kterou by oponoval deterministickým koncepcím nebo – přesněji řečeno – biologickému determinismu, jehož protikladem je podle Smirnova myšlenková aktivita, intelekt vytvářející

⁷ Viz můj terminologický blok studií o literárněvědné terminologii. *Philologia XXVIII/2*, 2018: 7–68. Viz zde naši úvodní stať: Pospíšil, Ivo. 2018. „Labyrinty literárněvědné terminologie.“ *Philologia XXVIII/2*: 7–20.

⁸ Viz Zajac, Peter. 1990. *Tvorivosť literatúry*. Bratislava: Slovenský spisovateľ. Viz naši recenzi Pospíšil, Ivo. 1990. „Na pomezí nové koncepce (Peter Zajac: *Tvorivosť literatúry*, Bratislava 1990).“ *Tvar*, č. 27; Tureček, Dalibor. 2012. *České literární romantično. Synopticko-pulzační model kulturního jevu*. Brno: Host; Haman, Aleš a Dalibor Tureček. 2015. *Český a slovenský literární parnasismus: synopticko-pulzační model kulturního jevu*. Brno: Host; Tureček, Dalibor a Peter Zajac. 2017. *Český a slovenský literární klasicismus: synopticko-pulzační model kulturního jevu*. Brno: Host; Tureček, Dalibor. 2012. „Synopticko-pulzační model českého literárního realismu – pracovní hypotéza.“ In *České literární romantično. Synopticko-pulzační model kulturního jevu*, ed. Dalibor Tureček a kol., 265–82. Brno: Host. V této partii textu odkazují ke své studii Pospíšil Ivo, 2023. „Vývojové paradigma literárních směrů a jeho slovanské specifikum: metodologie a texty.“ In *Slovanské literatury v evropském kontextu: zvláštnosti vývoje a promyšlení alternativ*, ed. Petr Stehlík, 51–64. Brno: Masarykova univerzita.

zvláštní svět, v němž je rozum schopen se zdvojovat – odtud i v názvu využitě ruské přísloví, že dobrý je jeden rozum, ale lepší jsou dva.

Sugestivní je poslední kapitola *Оглядываясь на эпоху, или Почему сейчас нужно думать о том, как мы думаем* čerpá ze svých vzpomínek na mládí, kdy zažil Stalinovu smrt a prudkou změnu společenské atmosféry, která se projevila znakově jako jiný oděv rozhodujících stranických funkcionářů, kteří tak nepřímou zvěstovali novou epochu. To vytváří jakési preludium k jeho pohledu na současnost, kam včlenil všechny světové jevy, které hýbaly 10. lety 21. století, včetně uhlíkové stopy, covidu nebo me too. Zdálo by se, že se Smirnov zde i v dalších kapitolách, například *Самотворный ум* nebo *Умственный труд*, již až příliš odklání od svého plodného literárně-vědného školení, ale není tomu tak zcela: všeho využívá jako signálů nové teorie literárních textů. Dualita lidského rozumu, jak se projevuje v utváření hodnotové hierarchie, smyslu a cestě od mýtu k dějinám, vede v dalším výsledku k vědecké hypotetičnosti a náboženství v kultuře, novodobé mimesis, utváření světa představovaného a vizualizovaného (помысленный и увиденный) přes problematiku lži a AI. Je pravda, že Smirnov psal a později vydal svou knihu již na počátku 20. let 21. století, a tedy nemohl vzít v úvahu všechny nové jevy, včetně dalších míst válečných konfliktů. Chtělo by se uvést, že je poněkud v zajetí popřevratového myšlení 90. let s transcendencí k prvním letům 21. století, i když svou faktografií zasahuje až na hranici 20. let 21. století. Pracuje i s pojmy jako „konec dějin“, i když se ukázaly jako – lehce řečeno – démodé, neboť dějiny se vrátily a často se pohybují v takových souřadnicích jako před lety 1989–1991. Zdá se mi také, že se nachází v silném zajetí postmoderní hry, zatímco skutečnost je až příliš vážná: nemohl ovšem znát nové pohledy na pandemii, války apod. Pro někoho může být zarážející, jak málo vychází Smirnov z vlastní ruské filozofické tradice, třeba i náboženské, z níž ční nejen V. Solovjov, ale hlavně Nikolaj Berďajev, jenž ve svém díle předjímal mnohé z toho, co se stalo objektem zmíněné Smirnovovy knihy. Jakkoli je Smirnov skeptický realista i ve vztahu k budoucím projekcím lidského projektu, stále je větším optimistou, než jak současný vývoj vypadá, například pokud jde o nahrazení člověka roboty a umělou inteligencí. Vyjadřuje to v samém závěru své knihy takto: „Я не думаю, что когда-нибудь будет создана гуманоидная

машина, могущая конкурировать с чудо-машиной естественного ума и уж тем более способная поработить человека [...] Но дело даже не в том. Непонятно, зачем человеку требуется конструировать думающие устройства, которые были бы в состоянии, как и он, возводить универсум социокультуры. Он уже выстроен. И, может быть, даже исторически подытожен. И если социокультура в своем петлеобразном историческом движении подходит теперь к завершению, то тем паче ей не нужно ее подобие, раз она, инструмент спасения, как бы люди его ни задействовали, своей задачи не выполнила“ (s. 344–5).

Možná leckoho může Smirnovova kniha zklamat svým poněkud monodénním, až příliš ozvláštňeným jazykem reflektujícím badatelovu západoevropskou zkušenost, jistou mnohomluvností a podivnou směsí hlubokomyslnosti, konjunkturalismu a publicističnosti, jak tomu u Rusů bývá, ale také těkavostí od předmětu k předmětu či hodně osobním spojením neoidealismu, antropologie kultury, filozofie a jejich minulostních jevů a jejich interpretace; zato může fascinovat rozpětím svého tématu a vážnou analýzou dění v prvních desetiletích 21. století, i když k jejich pochopení využívá nástrojů konce století předcházejícího.

Zdálo by se, že přítomná publikace je cokoli jiného než ruská filologie, ale to by byl chybný nebo předčasný závěr: filologie tvoří vlastně základ i pozadí všech úvah, je jejich stavebním kamenem umně skrytým za fasádou jiných disciplín: jako by nepřímou dokazovala, že jazyk a jeho ústní i textové produkty vlastně vytvářejí náš lidský svět. Jako vše, co Smirnov dosud napsal, stojí tato kniha jako doklad moderního ruského myšlení za přečtení, prostudování a promýšlení.

prof. PhDr. Ivo Pospíšil, DrSc.
Ústav slavistiky
Filozofická fakulta
Masarykova univerzita
Arna Nováka 1
602 00 Brno
Česká republika
ivo.pospisil@phil.muni.cz